

Αυταρχισμός και οικογένεια σήμερα

Μαξ Χορκχάιμερ

Μετάφραση: C & C

Όταν μιλάμε για τις μεγάλες επαναστάσεις οι οποίες σηματοδοτούν την έναρξη της νεωτερικής εποχής τόσο στον Παλαιό όσο και στον Νέο Κόσμο, σκεφτόμαστε το άτομο και όχι την οικογένεια. Τα δικαιώματα του ατόμου ήταν ο ιερός σκοπός για τον οποίο οι άνθρωποι αντιστάθηκαν στις δυνάμεις του παρελθόντος. Ο άνθρωπος χωρίς διακρίσεις, κάθε έντιμος άνθρωπος, θα έπρεπε να φτιάχνει τους νόμους και να προστατεύεται από αυτούς. Η μάχη δόθηκε ενάντια στην καταπίεση από τις φεουδαρχικές φατρίες, τις εκκλησίες και τους ξένους δυνάστες. Το παρελθόν αναπαρίστατο από ιεραρχικές μορφές – το μέλλον, αντιθέτως, από την ένωση του ατόμου με τους ίσους του. Ωστόσο, οι συνέπειες αυτών των ιστορικών γεγονότων, αν και αποτέλεσαν ένα βήμα προς την ατομικοποίηση της κοινωνίας, δεν έπληξαν σε καμία περίπτωση όλες τις μορφές κοινωνικής υποδούλωσης του ατόμου. Ο άνθρωπος της εμπορευματικής κοινωνίας απελευθερώθηκε από την παρωχημένη κηδεμονία, η καταναγκαστική εργασία καταργήθηκε, τα τελευταία προνόμια του ευγενούς επί των ψυχών και των σωμάτων των δουλοπάροικων του καταργήθηκαν.

Όμως η γέννηση του νεωτερικού πολιτισμού χειραφέτησε την αστική οικογένεια και όχι το άτομο *καθεαυτό*, και έτσι εμπεριείχε μέσα του εξαρχής μια βαθιά σύγκρουση. Η οικογένεια επί της ουσίας παρέμεινε ένας φεουδαρχικός θεσμός βασισμένος στην αρχή του «αίματος», άρα

εντελώς ανορθολογικός, ενώ η βιομηχανική κοινωνία (παρόλο που και η ίδια περιλαμβάνει ανορθολογικά στοιχεία στην ίδια της την ουσία) διακηρύσσει τον ορθολογισμό, τον αποκλειστικό κανόνα της αρχής της υπολογισιμότητας και της ελεύθερης ανταλλαγής που δεν ακολουθεί τίποτε άλλο παρά την προσφορά και τη ζήτηση. Η νεωτερική οικογένεια οφείλει την κοινωνική της σημασία καθώς και τα εσωτερικά της προβλήματα σε αυτή την έλλειψη συνοχής της κοινωνίας στο σύνολό της. Ο αστός *αρχηγός της οικογένειας* (*pater familias*)¹ είχε πάντα μέσα του κάτι από τον *αρχοντοχωριάτη* (*bourgeois gentilhomme*)². Η μεσοαστική «καλή οικογένεια» μιμείτο πάντα την αριστοκρατία και ονειρευόταν ένα οικόσημο και μια ευγενή καταγωγή. Δεν υπάρχει αστική οικογένεια με την αυστηρή έννοια του όρου· είναι καθεαυτή μια αντίφαση της αρχής του ατομικισμού – η οποία όμως είναι αναγκαία. Από την περίοδο της χειραφέτησής της, έχει αποκτήσει μια ψευδο-φεουδαρχική, ιεραρχική δομή. Ο άνθρωπος, απελευθερωμένος από την υποτέλεια σε

1. (Σ.τ.Μ.) Ο *pater familias*, που γράφεται επίσης ως *paterfamilias* (πληθυντικός *patres familias*) ήταν ο αρχηγός της ρωμαϊκής οικογένειας. Ο *pater familias* ήταν ο γηραιότερος εν ζωή άνδρας σε ένα νοικοκυριό και μπορούσε νομικά να ασκεί αυταρχική εξουσία στη διευρυμένη οικογένειά του.

2. (Σ.τ.Μ.) Ο *Αρχοντοχωριάτης* είναι έργο του Μολιέρου που γράφτηκε το 1670. Διακωμωδεί έναν νεόπλουτο αστό, τον κύριο Πιορδάνη, που θέλει να παραστήσει τον αριστοκράτη.

ξένα σπιτικά, έγινε κύριος στο δικό του. Τα παιδιά, ωστόσο, για τα οποία ο κόσμος ήταν μια φυλακή καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, συνέχισαν να είναι σκλάβοι μέχρι και τον δέκατο ένατο αιώνα. Όταν ο διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας, πολιτικής και ιδιωτικής ζωής, ολοκληρώθηκε, η άμεση προσωπική εξάρτηση επιβίωσε στο σπίτι.

Αυτό κατέστη αναγκαίο λόγω των υλικών απαιτήσεων της κοινωνικής διαδικασίας. Στη σφαίρα της χειρωνακτικής εργασίας και πολλών άλλων λειτουργιών στη βιομηχανία και στο εμπόριο, η κοινωνία είχε φτάσει σε ένα στάδιο στο οποίο η άμεση και απαραβίαστη αφοσίωση των μη συγγενικών μελών της *φαμίλιας* με την παλιά έννοια, των δούλων και των δουλοπάροικων, θα μπορούσε να αντικατασταθεί από το ορθολογικό συμφέρον του εργαζομένου μέσω της σύμβασης εργασίας. Η σχέση με τον αφέντη, απαλλαγμένη από τα πατριαρχικά συνακόλουθα, εξωτερικεύτηκε, πραγματοποιήθηκε και έγινε αντικείμενο υπολογιστικής σκέψης. Οι άνθρωποι απέκτησαν αυτοσυνείδηση ως αυτόνομα οικονομικά υποκείμενα. Κάθε άτομο έπρεπε να φροντίζει τον εαυτό του. Ωστόσο, η εθνική οικονομία του δέκατου ένατου αιώνα, η οποία χαρακτηρίζεται από τη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στο εργοστάσιο, εξακολουθούσε να περιλαμβάνει τη λειτουργία της οικογένειας ως οικονομικής μονάδας. Όχι μόνο δεν είχε προχωρήσει η εκμηχάνιση των δουλειών του νοικοκυριού τόσο πολύ όσο έχει προχωρήσει σήμερα –αν και ακόμη και σήμερα το νοικοκυριό αποτελεί ένα κατάλοιπο πρωτόγονων οικονομικών μορφών– αλλά οι γυναίκες, τα παιδιά και οι άλλοι συγγενείς ήταν απαραίτητοι για τη διαχείριση αναρίθμητων επιχειρηματικών μονάδων. Στη Βικτωριανή εποχή το βιοτεχνικό εργαστήριο εξακολουθούσε να ανθεί, οι μικρές ή μεσαίες επιχειρήσεις ήταν ο κυ-

ρίαρχος τύπος επιχείρησης – οι γιγαντιαίες εταιρείες, τα πολυκαταστήματα και η οργάνωση των λιανικών πωλήσεων από σημαντικούς βιομηχανικούς κλάδους ήταν μόλις στα σκαριά. Η διοίκηση και η διαχείριση των επιχειρήσεων δεν ήταν ακόμη επιστημονικά ρυθμισμένες και σχεδιασμένες. Η επιχειρηματική επιτυχία εξακολουθούσε να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αλληλεγγύη της οικογένειας. Οι γιοι των επιχειρηματιών της μεσαίας τάξης ήταν, αφενός, σε μεγάλο βαθμό απαραίτητοι στην επιχείρηση των πατεράδων τους και, αφετέρου, δεν μπορούσαν να βρουν μια εξίσου ικανοποιητική θέση εκτός αυτής. Οι κόρες ήταν απαραίτητες τόσο στο σπίτι όσο και στο κατάστημα. Η οικογενειακή εξουσία στις μεσαίες τάξεις ήταν σχεδόν άθικτη.

Η εξουσία του πατέρα επί των συγγενικών ή μη συγγενικών μελών του σπιτιού, του εργαστηρίου ή του αρχοντικού βασιζόταν πάντα στην εγγενή αναγκαιότητα της άμεσης μορφής εξάρτησης για τη βιοτική διαδικασία της κοινωνίας. Με την εξαφάνιση αυτού του βασικού παράγοντα, ο σεβασμός των μελών της οικογένειας για τον επικεφαλής του σπιτιού, η προσκόλλησή τους στην οικογένεια στο σύνολό της και η πίστη τους στα σύμβολά της μειώθηκαν. Το νομικό πλαίσιο, με το οποίο προστατεύεται η οικογένεια, λαμβάνει το νόημά του από την κοινωνική σημασία αυτού που προστατεύει. Όσο το μελλοντικό μερίδιο του γιου στην περιουσία του πατέρα του ήταν ισχυρό κίνητρο για υπακοή τόσο και η αποκλήρωση αποτελούσε μια απειλή. Αυτό που φαινόταν ως ατομική καταστροφή στον κόσμο των ιδιοκτητών της μεσαίας τάξης μπορεί να αντιμετωπιστεί πιο ήπια σε έναν κόσμο στον οποίο όλοι είναι εργαζόμενοι. Σήμερα, όπου η ικανότητα και η εγρήγορση αρχίζουν να παίζουν καθοριστικό ρόλο στη μοίρα του ανθρώπου, το κληρονομικό δι-

καίωμα χάνει μεγάλο μέρος της βαρύτητάς του.³ Παρόμοιες διαπιστώσεις ισχύουν και για την κόρη. Ειδικά σε περιόδους πολέμου και πολεμικής προετοιμασίας, η βιομηχανία προσφέρει εκατομμύρια θέσεις εργασίας για ειδικευμένες και ανειδίκευτες γυναίκες, πράγμα που σημαίνει ότι η εργασία εκτός σπιτιού γίνεται αποδεκτή γι' αυτές από την πλευρά της ευπρέπειας. Η ρήξη με την οικογένεια χάνει επομένως τον εκφοβιστικό της χαρακτήρα τόσο για το κορίτσι όσο και για το αγόρι. Αυτή η διαφορετική προοπτική γίνεται αισθητή στις σχέσεις των γονέων και των παιδιών πολύ πριν αυτά μεγαλώσουν. Η εξουσία στο σπίτι αποκτά μια ανορθολογική διάσταση.

Παρά τις σημαντικές αυτές αλλαγές, οι ηθικές και θρησκευτικές ιδέες, οι πνευματικές αναπαραστάσεις, που προέρχονται από τη δομή της πατριαρχικής οικογένειας, εξακολουθούν να αποτελούν τον πυρήνα του πολιτισμού μας. Ο σεβασμός απέναντι στον νόμο και την τάξη του κράτους φαίνεται να είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον σεβασμό των παιδιών για τους μεγαλύτερους. Τα συναισθήματα, οι συμπεριφορές και οι πεποιθήσεις που έχουν τις ρίζες τους στην οικογένεια εξηγούν τη συνοχή του πολιτισμικού μας συστήματος. Συνθέτουν ένα στοιχείο κοινωνικού δεσμού. Φαίνεται ότι είναι επιτακτική ανάγκη η κοινωνία να τα διατηρήσει ζωντανά, γιατί είναι ζήτημα ζωής και θανάτου για τον πολιτισμό στη σημερινή του μορφή. Από αυτή την άποψη, η ιδέα του έθνους δεν μπόρεσε να εκπληρώσει τις λειτουργίες της οικογένειας. Ως δομή συνεργαζόμενων και ανταγωνιστικών οικονομικών δυνάμεων, το έθνος αντικατέ-

στησε τις μονάδες παραγωγής του μερκαντιλιστικού συστήματος. Έχει αποδειχθεί ότι είναι άμεσο αντικείμενο αφοσίωσης σε οριακές καταστάσεις, ιδιαίτερα σε ώρες κινδύνου. Οι επαναστατικοί πόλεμοι στους οποίους γεννήθηκε το έθνος με τη σύγχρονη έννοια του έχουν δώσει ένα παράδειγμα για το πώς τα άτομα μπορούν να ξεπεράσουν την απομόνωσή τους μέσω αυτής της αναπαραστάσης. Στην καθημερινή ζωή, ωστόσο, η εξουσία του έθνους φαινόταν να εξαρτάται από την εξουσία της οικογένειας. Η μόνη δικτατορία των τελευταίων χρόνων, το Τρίτο Ράιχ, το οποίο προσπάθησε να διαλύσει συστηματικά κάθε διαμεσολάβηση μεταξύ του ατόμου και του κράτους και να ωθήσει τον γιακωβινισμό στα άκρα, απέτυχε.

Η επιθυμία να ενισχυθεί η οικογένεια είναι σχεδόν καθολική· ωστόσο, είναι απαραίτητο να αναδειχθεί η βασική της δυσκολία. Όταν οι ιδέες, που καλλιεργούνται μέσα στους αιώνες, διατηρούν έναν άκαμπτο χαρακτήρα κόντρα στην πορεία της ιστορίας, αντί να διαφυλάσσονται μέσω της ανάπτυξης και του μετασχηματισμού τους, τότε τελικά χάνουν την αλήθεια τους και μετατρέπονται σε κενές ιδεολογίες – όσο έντονα και αν υποστηρίζονται. Επειδή ασχολούμενοι με τις δικές μας παραδόσεις τείνουμε να παραβλέπουμε αυτό το μοιραίο δίλημμα, ένα παράδειγμα από έναν άλλο πολιτισμό μπορεί να χρησιμεύσει ως εξήγηση. Η κινεζική οικογένεια εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την εντατική καλλιέργεια της γης. Κατείχε ένα μικρό κομμάτι γης και είχε αναπτύξει μεγάλη ικανότητα στην εκμετάλλευσή του. Η εμπειρία όσον αφορά τις εποχές, τα παράσιτα και κάθε είδους κινδύνους, καθώς και η πιθανή πρόληψή τους υπό τις συνθήκες του εκάστοτε τόπου, ήταν το πιο σημαντικό πράγμα, δεδομένου ότι το κοινωνικό περιβάλλον παρέμενε σχετικά

3. Οι οικονομικές αλλαγές που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι οι λόγοι για τους οποίους το δικαίωμα αυτό μπορεί να περιορίζεται ολοένα και περισσότερο ή και να καθίσταται ακόμη και ανυπόστατο από τα οικονομικά και πολιτικά μέτρα των κυβερνήσεων.

στατικό ανά τους αιώνες. Οι παλιές και φιλικές σχέσεις με τους γείτονες, η οικειότητα με τους τοπικούς αξιωματούχους και η γνώση των τρόπων και των μέσων αντιμετώπισης των φιλικών ή μη φιλικών εισβολών ήταν ανεκτίμητα εφόδια για έναν αγρότη. Η παλαιότητα ήταν ένα πλεονέκτημα και, επομένως, ο πατέρας προκαλούσε ειλικρινή σεβασμό. Ο ρόλος των προγόνων στην κινεζική θρησκεία φαίνεται να είναι μια λογική συνέπεια αυτής της κατάστασης: ο σεβασμός προς τον πατέρα και τον παππού επεκτάθηκε και ενισχύθηκε για χάρη εκείνων που ήταν αόρατοι. Μόλις όμως αυτή η παλιά δομή της οικογένειας καταστραφεί από την εκβιομηχάνιση, και ιδιαίτερα από τη μηχανοποιημένη γεωργία, η ανωτερότητα του πατέρα και η σεβασμιότητα των γηρατειών θα χάσουν σταδιακά το νόημά τους. Αυτό το συγκεκριμένο είδος σοφίας δεν θα έχει πλέον σημασία, και οι αρνητικές πτυχές της τρίτης ηλικίας θα αρχίσουν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Η λατρεία των προγόνων, απομονωμένη από τη συγκεκριμένη εμπειρία, μπορεί τότε να εξακολουθεί να προπαγανδίζεται και να επιβάλλεται μέσω κοινωνικών ή ακόμη και πολιτικών κυρώσεων, αλλά μια μέρα θα φανεί ότι αυτή η ιδεολογία έχει καταστεί κενή. Τρανταχτά τέτοια παραδείγματα, που αφορούν άμεσα την οικογένεια αλλά και τις θρησκευτικές ιδέες που απορρέουν από αυτήν, έχουν δοθεί στην πρόσφατη ευρωπαϊκή ιστορία. Διδάσκουν πόσο ύπουλη μπορεί να αποδειχθεί η φαινομενικότητα των σταθερών οικογενειακών παραδόσεων.

Όσο περισσότερο η οικογένεια ως βασική οικονομική μονάδα χάνει έδαφος στον δυτικό πολιτισμό, τόσο περισσότερο η κοινωνία δίνει έμφαση στις συμβατικές της μορφές. Δεδομένου ότι η φυσιολογική σχέση μεταξύ του συζύγου και της συζύγου είναι το καταστάλαγμα όλων των πτυχών της

οικογένειας, γίνεται το επίκεντρο του ενδιαφέροντος των συντηρητικών. Εξυψώνει τον γάμο σε τέτοιο βαθμό ώστε ο γάμος και η οικογένεια τείνουν να γίνουν συνώνυμα. Οι γυναίκες εξαρτώνται άμεσα περισσότερο από τους άνδρες από αυτή την εξέλιξη. Λαμβάνοντας υπόψη τις θεμελιώδεις πατριαρχικές πτυχές της κοινωνίας, οι οποίες δεν έχουν αλλάξει πραγματικά, οι γυναίκες εξακολουθούν να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Όχι μόνο πρέπει να προσαρμοστούν ως βιοπορίστριες σε μορφές ζωής που έχουν διαμορφωθεί από και για τους άνδρες, αλλά και η ιστορική τους κληρονομιά, η ιδιαίτερη εκπαίδευση που τους επιβλήθηκε από μια ανδροκρατούμενη κοινωνία μέσα στους αιώνες, η παράλογη προτίμηση προς τους άνδρες σε πολλά επαγγέλματα, και το πολιτισμικό περιβάλλον γενικότερα, δημιουργούν πρόσθετα προβλήματα για την εργαζόμενη γυναίκα και καθιστούν την ύπαρξή της ψυχολογικά δύσκολη. Για αυτούς και άλλους λόγους οι γυναίκες δείχνουν τεράστιο ενδιαφέρον για το απαραβίαστο του θεσμού του γάμου. Στην άκρως οργανωμένη κοινωνία μας, συμμαχούν με τις πιο αποτελεσματικές ομάδες της μαζικής κουλτούρας στην υπεράσπιση και την προπαγάνδα αυτής της πτυχής της οικογένειας. Η νομοθεσία, οι εκκλησίες, η λογοτεχνία, το ραδιόφωνο και ο κινηματογράφος ενώνουν τις δυνάμεις τους στην καταπολέμηση των κινδύνων της ανηθικότητας. Δυστυχώς, η προπαγάνδα υπέρ του γάμου δεν μπορεί να αντικαταστήσει το δέος που προκαλούσε η δύναμη της οικογένειας, όταν αυτή ήταν η πιο επιβλητική πραγματικότητα στην κοινωνική ζωή. Δεν μπορεί να επαναφέρει αυτή την αφελή και οιονεί φυσική πίστη στο μεγαλείο της οικογένειας, μέσω της οποίας απέκτησε κάποτε ο γάμος το νόημά του. Ο σύγχρονος ορθολογισμός έχει διαπεράσει όλη αυτή τη σφαίρα. Η αμέριστη συνεργα-

σία όλων των κλάδων της κεντρικής και τοπικής διακυβέρνησης, ο πόλεμος κατά της πορνείας, η απαξίωση του ελεύθερου έρωτα ως αμαρτίας, οι ηθικολογικές συνταγές των συνθετικών ονειρώξεων στην οθόνη και στο ραδιόφωνο, η διαφήμιση του ρομάντζου στο πλαίσιο μιας υλιστικής κουλτούρας και για πρακτικούς λόγους – όλοι αυτοί οι παράγοντες δεν μπορούν να εμποδίσουν τον γάμο να μετατραπεί με τη σειρά του σε μια πραγματιστική σχέση. Γίνεται όλο και περισσότερο μια σχέση ανάγκης, την οποία ο άνδρας πρέπει να επιλέξει για να απολαύσει τα οφέλη της συμβίωσης και στην οποία η γυναίκα επιδιώκει μια ορισμένη ασφάλεια. Το μεγάλωμα των παιδιών γίνεται όχι επειδή αισθάνεται κανείς ότι μόνο έτσι μπορεί να εκπληρώσει το έργο της ζωής του, αλλά για λίγο-πολύ εξωγενείς λόγους. Τα παιδιά δεν βιώνουν ποτέ τη ζεστασιά αυτής της δεύτερης μητέρας που, κατά καιρούς και σε συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, ήταν η οικογένεια στο παρελθόν. Στην καλύτερη περίπτωση, διαπαιδαγωγούνται με έξυπνο τρόπο ώστε να είναι έτοιμα για τον αγώνα της ζωής.

Ενώ σε μια παλαιότερη περίοδο το άτομο γνώριζε τον εαυτό του μόνο ως μέρος οιονεί οργανικών οντοτήτων, οι οποίες έδιναν νόημα στη ζωή του και ήταν διαρκώς παρούσες στις πράξεις και τις ιδέες του, τα άτομα σήμερα τείνουν πράγματι να γίνουν τα κοινωνικά απομονωμένα άτομα στα οποία οι αστικές επαναστάσεις, σύμφωνα με τους επικριτές τους, έχουν κονιορτοποιήσει την κοινωνία. Σε αυτή την εποχή της μαζικής κοινωνίας ο άνθρωπος είναι μόνος του. Το όνομά του – που κάποτε τον συνέδεε με έναν τόπο, ένα παρελθόν, ένα πεπρωμένο – έχει μετατραπεί σε ένα σημάδι αναγνώρισης, μια απλή ταμπέλα· η ατομικότητά του σε ένα σύνολο προσόντων. Η ουδετερότητα της ταμπέλας αντιστοιχεί στην

εναλλαξιμότητα αυτού που τη φέρει. Κάποτε ήταν πέρα για πέρα αφέντης ή υπηρέτης, ιππότης ή δούλος: η ανθρώπινη υπόσταση καθοριζόταν από τις όψεις της κοινωνικής ανισότητας. Σήμερα η θέση του στην κοινωνική ιεραρχία δεν εμφανίζεται πλέον ως μέρος της ίδιας του της φύσης – ξέρει πώς να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από τον ρόλο του στην κοινωνία.

Αλλά αυτός ο «εαυτός», όσο μεγάλη και αν είναι η ψυχολογική επένδυση της προσωπικότητας, είναι το αφηρημένο υποκείμενο του ιδιοτελούς συμφέροντος, όπως διακηρύχθηκε στην οικονομική και φιλοσοφική σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα. Το σύγχρονο εγώ, στον βαθμό που διακρίνεται έτσι καθαρά από οποιοσδήποτε απαξιωτικές κοινωνικές κατηγορίες, ανταποκρίνεται επαρκέστερα στην ιδέα της ανθρωπότητας απ' ό,τι η αυτοσυνείδηση του ανθρώπου σε οποιαδήποτε περίοδο του παρελθόντος. Από την άλλη πλευρά, διαφέρει πολύ πιο αποφασιστικά από αυτή την ιδέα λόγω του αφηρημένου και απροσπέλαστου χαρακτήρα του. Στην ανάπτυξη της κοινωνίας αυτό το στάδιο είναι απαραίτητο, λογικό. Μόνο αφού το εγώ έχει μάθει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως αφηρημένο υποκείμενο του λόγου, σε αντίθεση με οτιδήποτε συγκεκριμένο, μπορεί να ταυτιστεί με τις θετικές δυνάμεις της ανθρωπότητας και έτσι να ανακτήσει έναν νέο και ανώτερο συγκεκριμένο χαρακτήρα. Για τους οργανικούς θύλακες της νεωτερικής κοινωνίας, αυτό σημαίνει ότι η μορφή και το περιεχόμενο διαχωρίζονται. Οι φορείς της δράσης στην οικογένεια παραμένουν κοινωνικά άτομα, αν και παίζουν τους ρόλους των συζύγων, των γυναικών και των παιδιών.

Κανένας άλλος θεσμός της κοινωνίας μας δεν αποκαλύπτει τόσο ξεκάθαρα την προβληματική φύση της νεωτερικής οικογένειας όσο το διαζύγιο. Η Γαλλική

Επανάσταση, η οποία προανήγγειλε όλες τις φάσεις και τις πτυχές της επερχόμενης εποχής, έκανε το διαζύγιο τόσο εύκολο, ώστε ο γάμος αντικαταστάθηκε στην πραγματικότητα από μια απλή σύμβαση, το μόνο είδος σχέσης που ανταποκρίνεται αυστηρά στην αρχή του ατομικισμού. Σήμερα, σε πολλές κοινωνικές ομάδες ο γάμος έχει και πάλι πρακτικά καταργηθεί με τον θεσμό του διαζυγίου. Τα άτομα είναι τόσο εναλλάξιμα στον γάμο όσο είναι και στις εμπορικές σχέσεις. Κάποιοι μπαίνει σε μια νέα σχέση αν αυτή υπόσχεται να λειτουργήσει καλύτερα. Κάθε άτομο ταυτίζεται πλήρως με τη λειτουργία του για έναν συγκεκριμένο σκοπό. Ο καθένας παραμένει ένα αφηρημένο κέντρο συμφερόντων και επιτευγμάτων.

Η ασυμφωνία μεταξύ του πραγματικού χαρακτήρα των γονέων, όπως τον καθορίζει το νεωτερικό βιομηχανικό σύστημα, και του ρόλου τους στην οικογένεια ανακαλύπτεται γρήγορα από τα παιδιά και είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την καχεκτική ανάπτυξη της συναισθηματικής τους ζωής, τη σκλήρυνση του χαρακτήρα τους, την πρόωρη μετατροπή τους σε ενήλικες. Η αλληλεπίδραση μεταξύ της οικογένειας και της γενικής καταστροφής του πολιτισμού γίνεται ένας φαύλος κύκλος. Όταν τα παιδιά μεγαλώνουν, οι ρόλοι παίζονται πιο συνειδητά – η καλλιέργεια των οικογενειακών δεσμών είναι το ζητούμενο. Αλλά μια τέτοια στάση δεν μπορεί να περιορίσει την εξασθένηση της οικογένειας. Είτε η ατομικοποίηση του ανθρώπου θα εξουδετερωθεί από πιο θεμελιώδεις αλλαγές και μετασχηματισμούς είτε μπορεί όντως να αποβεί μοιραία για αυτόν τον πολιτισμό. Οι ίδιες οικονομικές αλλαγές που καταστρέφουν την οικογένεια επιφέρουν τον κίνδυνο του ολοκληρωτισμού. Η οικογένεια σε κρίση παράγει τις συμπεριφορές που προδιαθέτουν τους ανθρώπους στην τυφλή υποταγή.

Καθώς η οικογένεια έχει σε μεγάλο βαθμό πάψει να ασκεί συγκεκριμένη εξουσία επί των μελών της, έχει μετατραπεί σε πεδίο εξάσκησης της εξουσίας γενικά. Η παλιά δυναμική της οικογενειακής υποταγής εξακολουθεί να λειτουργεί, αλλά οδηγεί σε ένα διάχυτο πνεύμα προσαρμογής και αυταρχικής επιθετικότητας αντί για την προώθηση των συμφερόντων της οικογένειας και των μελών της. Ενώ ο ολοκληρωτισμός στη γερμανική του εκδοχή προσπάθησε να απαλλαγεί από την οικογένεια ως ένα σχεδόν περιττό μεσολαβητικό στοιχείο μεταξύ του ολοκληρωτικού κράτους και των κοινωνικών ατόμων, η σύγχρονη οικογένεια παράγει στην πραγματικότητα τα ιδανικά αντικείμενα της ολοκληρωτικής ενσωμάτωσης. Η τυπική εξέλιξη είναι η εξής:

Αρχικά το νήπιο έχει την ίδια εμπειρία αγάπης και μίσους από και προς τους γονείς του, όπως είχε σε όλη τη διάρκεια της αστικής εποχής. Σύντομα ανακαλύπτει ότι ο πατέρας δεν είναι καθόλου η ισχυρή φιγούρα, ο αμερόληπτος δικαστής, ο γενναιόδωρος προστάτης που φανταζόταν ότι είναι. Το παιδί υιοθετεί μια ρεαλιστική άποψη και παραιτείται από όλες τις απαιτήσεις και τις ελπίδες μέσω των οποίων η οικογένεια στις καλύτερες περιόδους της και στις πιο καλλιεργημένες τάξεις καθυστέρουσε τη ριζική προσαρμογή του παιδιού στον εξωτερικό κόσμο. Η κοινωνικά διαμορφωμένη αδυναμία του πατέρα, η οποία δεν διαψεύδεται από τα περιστασιακά ξεσπάσματα ανδρισμού, εμποδίζει την πραγματική ταύτιση του παιδιού μαζί του. Σε παλαιότερες εποχές, η στοργική μίμηση του αυτοδύναμου, συνετού άνδρα, αφοσιωμένου στο καθήκον του, ήταν η πηγή της ηθικής αυτονομίας του ατόμου. Σήμερα, το παιδί που μεγαλώνει, το οποίο αντί για την εικόνα του πατέρα έχει λάβει μόνο την αφηρημένη ιδέα της αυθαίρετης εξουσίας, αναζητά

έναν δυνατότερο, ισχυρότερο πατέρα, έναν υπερ-πατέρα, όπως τον προσφέρουν οι φασιστικές αναπαραστάσεις. Ενώ η υποτακτικότητα στην εξουσία εξακολουθεί να εμπδώνεται στο παιδί μέσω της οικογένειας, η ενστικτώδης σχέση προς τους γονείς τραυματίζεται σοβαρά. Σε παλαιότερες περιόδους, όταν ο πατέρας δεν μπορούσε να δραματίσει άμεσο ρόλο στην ανατροφή του παιδιού, τη θέση του στη συναισθηματική ζωή του παιδιού καταλάμβανε ένας θεός, ένας παιδαγωγός, ένας δάσκαλος ή κάποιο άλλο άτομο. Όσο τραχύς και σκληρός και αν ήταν, είχε τουλάχιστον κάποια ανθρωπίνα χαρακτηριστικά, κάποια προσωπικά γνωρίσματα και συμπεριφορές που θα μπορούσε κανείς να μιμηθεί, κάποιες ιδέες που θα μπορούσε κανείς να τις σκεφτεί και να τις διαπραγματευτεί. Σήμερα ο πατέρας τείνει να αντικαθίσταται απευθείας από συλλογικές οντότητες: τη σχολική τάξη, την αθλητική ομάδα, τον σύλλογο, το κράτος. Όσο περισσότερο η οικογενειακή εξάρτηση περιορίζεται σε μια απλή ψυχολογική λειτουργία μέσα στην ψυχή του βρέφους, τόσο πιο αφηρημένη και απροσδιόριστη γίνεται στο μυαλό του εφήβου· σταδιακά τείνει να οδηγήσει σε μια γενική ετοιμότητα αποδοχής οποιασδήποτε δοσμένης εξουσίας, αρκεί να είναι αρκετά ισχυρή.

Η εξέλιξη αυτή ενισχύεται από τις αλλαγές στον ρόλο της μητέρας. Όχι ότι αντιμετωπίζει το παιδί πιο βάνουσα από ό,τι παλαιότερα· ακριβώς το αντίθετο. Η σύγχρονη μητέρα-πρότυπο σχεδιάζει την εκπαίδευση του παιδιού της σχεδόν επιστημονικά, από την ισορροπημένη διατροφή μέχρι την εξίσου ισορροπημένη αναλογία μεταξύ επίπληξης και τρυφερότητας, όπως συνιστά η βιβλιογραφία της ποπ ψυχολογίας. Ολόκληρη η στάση της απέναντι στο παιδί γίνεται ορθολογική – ακόμη και η αγάπη χορηγείται ως συστατικό της παι-

δαγωγικής υγιεινής.⁴ Η κοινωνία μας, στα μορφωμένα στρώματα των πόλεων, προωθεί μια «επαγγελματική», άκρως πρακτική στάση ακόμη και σε εκείνες τις γυναίκες που δεν κερδίζουν χρήματα αλλά εξακολουθούν να εκπληρώνουν τον ρόλο τους στο σπίτι. Αναλαμβάνουν τη μητρότητα ως επάγγελμα και η στάση τους απέναντι στα παιδιά είναι αντικειμενική και πραγματιστική. Ο αυθορμητισμός της μητέρας και η φυσική, απεριόριστη προστατευτικότητα και ζεστασιά της τείνουν να διαλυθούν. Ως εκ τούτου, η εικόνα της μητέρας στο μυαλό των παιδιών χάνει τη μυστικιστική της αύρα και η λατρεία της μητέρας στον κόσμο των ενηλίκων μετατρέπεται από μυθολογία με την αυστηρή έννοια του όρου σε ένα σύνολο άκαμπτων συμβάσεων.

Οι γυναίκες έχουν πληρώσει το τίμημα για την περιορισμένη πρόσβασή τους στον οικονομικό κόσμο των ανδρών, υιοθετώντας τα πρότυπα συμπεριφοράς μιας απόλυτα πραγματοποιημένης κοινωνίας. Οι συνέπειες φτάνουν μέχρι τις πιο τρυφερές σχέσεις μεταξύ μητέρας και παιδιού. Παύει να είναι ένας κατευναστικός μεσάζων μεταξύ αυτού και της ψυχρής πραγματικότητας και γίνεται απλώς ένα ακόμη φερέφωνο της τελευταίας. Παλαιότερα προικοδοτούσε το παιδί με ένα αίσθημα ασφάλειας που του επέτρεπε να αναπτύξει μια κάποια ανεξαρτησία. Ένωθε ότι η αγάπη του για τη μητέρα του ήταν αμοιβαία και κατά κάποιο τρόπο ζούσε από αυτό το συναισθηματικό

4. Η σύγχρονη ψυχολογία και σίγουρα τα πιο προοδευτικά περιοδικά έχουν επίγνωση του κινδύνου και προσπαθούν να ελέγξουν τον ορθολογισμό με περισσότερο ορθολογισμό. Στις κινηματογραφικές ταινίες η ενημερωμένη μητέρα νικιέται από τον ευγενικό φίλο που διαθέτει κατανόηση, ο οποίος συστήνει τον Άγιο Βασίλη σε ένα ανώτερο επίπεδο. Ο ρομαντισμός, όσο εκλεπτυσμένος και ευχάριστος κι αν είναι, τείνει να μεταθέτει το πρόβλημα παρά να το λύνει.

απόθεμα σε όλη του τη ζωή. Η μητέρα, αποκομμένη από την κοινότητα των αρσενικών και παρά την αδικαιολόγητη εξιδανίκευση της κατάστασής της, που την ανάγκαζε σε μια ζωή εξαρτημένη, αντιπροσώπευε μια αρχή διαφορετική από την πραγματικότητα· μπορούσε ειλικρινά να ονειρεύεται τα όνειρα της ουτοπίας μαζί με το παιδί και ήταν η φυσική του σύμμαχος είτε η ίδια το επιθυμούσε είτε όχι. Έτσι, υπήρχε μια δύναμη στη ζωή του που του επέτρεπε να αναπτύξει τη δική του ατομικότητα ταυτόχρονα με την προσαρμογή του στον εξωτερικό κόσμο. Μαζί με το γεγονός ότι η κυρίαρχη εξουσία στο σπίτι αντιπροσωπευόταν από τον πατέρα και επομένως επιβαλλόταν, έστω και στοιχειωδώς, μέσω μιας διανοητικής αλληλεπίδρασης, ο ρόλος της μητέρας εμπόδιζε την προσαρμογή να συμβεί πολύ ξαφνικά και ολοκληρωτικά και εις βάρος της εξατομίκευσης. Σήμερα, εφόσον το παιδί δεν βιώνει την απεριόριστη αγάπη της μητέρας, η δική του ικανότητα για αγάπη παραμένει υπανάπτυκτη. Καταπνίγει το παιδί μέσα του (πράγμα που δεν το εμποδίζει αργότερα να συμπεριφέρεται γκροτέσκα ως παιδί όταν θέλει να διασκεδάσει) και συμπεριφέρεται ως ένας ραδιούργος μικρός ενήλικας χωρίς σταθερό ανεξάρτητο εγώ, αλλά με μια τρομερή δόση ναρκισσισμού. Το ότι είναι σκληροτράχηλος και ταυτόχρονα υποτακτικός απέναντι στην πραγματική εξουσία, τον προδιαθέτει για ολοκληρωτικές μορφές ζωής.

Η γλυκανάλατη λατρεία της μητέρας που παρατηρήθηκε πρόσφατα στις ΗΠΑ και συχνά εκλαμβάνεται ως μητριαρχική τάση δεν αντιφάσκει με την υποβάθμισή της. Αντίθετα, αυτή η λατρεία είναι μια ιδεολογική υπερανάπληρωση⁵ για την κατάρ-

5. (Σ.τ.Μ.) Ψυχοδυναμικός μηχανισμός άμυνας που χαρακτηρίζεται από υπερβολή στην προσπάθεια του ατόμου (συνειδητά ή ασυνειδητά)

γηση του ρόλου της μητέρας. Η κατάληψη του συνόλου της ζωής μας από την οργάνωση, η οποία έχει μετατρέψει τη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής που προηγουμένως καταλάμβανε η οικογένεια σε κοινωνικά ελεγχόμενο ελεύθερο χρόνο, έχει προικίσει τις γυναίκες με τον έλεγχο αυτής της σφαίρας της οργανωμένης κουλτούρας – έναν έλεγχο που, παρά το καλό που μπορεί να κάνει, φέρνει επίσης στο προσκήνιο την παραδοσιακή οπισθοδρομικότητα των γυναικών. Αυτή είναι μία από τις ρίζες του φαινομένου των «momisms»⁶, όπως περιγράφεται από τον Philip Wylie. Η «μαμά» είναι η νεκρική μάσκα της μητέρας. Όπου βασιλεύει, συχνά ενισχύει με μισαλλόδοξες και αστόχαστες δραστηριότητες το ίδιο πνεύμα αυταρχικής καταπίεσης που η έλλειψη αγάπης και πρωτογενούς επαφής με το παιδί προάγει ασυνείδητα στο τελευταίο.

Ο ρόλος που διαδραματίζει σήμερα η σκιά της οικογένειας, ή μάλλον η οικογένεια ως ιδεολογία που χάνει την οικονομική αλλά και τη συναισθηματική της βάση, έχει καταδειχθεί λεπτομερώς από την εμπειρική έρευνα. Μια μελέτη, η οποία είναι επικεντρωμένη στη φύση και το υπόβαθρο της αυταρχικής προσωπικότητας σε αυτή τη χώρα, σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημά μας.⁷ Συνδυάζοντας διάφορους τύπους ερωτηματολογίων, εντατικών συνεντεύξεων και προβολικών τεχνικών, η μελέτη προ-

να καλύψει μια πραγματική ή φανταστική σωματική ή ψυχολογική αδυναμία μέσα από την επίτευξη της τελειότητας σε μια άλλη παράμετρο της ζωής του.

6. (Σ.τ.Μ.) Εδώ ο Χόρκχάιμ αναφέρεται στον «μαμακισμό».

7. Η μελέτη, υπό τον τίτλο «Ερευνητικό πρόγραμμα για τις κοινωνικές διακρίσεις» και με τη χορηγία της Αμερικανικής Εβραϊκής Επιτροπής, πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια από το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών και την Ομάδα Μελέτης της Κοινής Γνώμης του Μπέρ-

σπάθησε να θεμελιώσει συστηματικά μια διασύνδεση μεταξύ ορισμένων ιδιοτήτων και συμπεριφορών του χαρακτήρα και των εκδηλωμένων πολιτικών και οικονομικών απόψεων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν δυνητικά φασιστικές, όπως η φυλετική προκατάληψη, η εξύψωση της κλειστής ομάδας, ο επιθετικός εθνικισμός, η επίθεση στο εργατικό κίνημα και η ελαφρώς συγκαλυμμένη περιφρόνηση των δημοκρατικών θεσμών. Η συγκεκριμένη έρευνα προσπάθησε να διερευνήσει τα ιδιόμορφα μοτίβα αυταρχισμού που επικρατούν σε μεγάλα τμήματα της σημερινής μεσαιάς τάξης.

Τα ευρήματα έδειξαν ότι τα άτομα που μπορεί να θεωρηθούν ως ιδιαίτερα επιρρεπή στη φασιστική προπαγάνδα εκφράζουν μια ιδεολογία η οποία προπαγανδίζει την άκαμπτη και άκριτη ταύτιση με την οικογένεια και επιδεικνύουν απόλυτη υποταγή στην οικογενειακή εξουσία από την πρώιμη νηπιακή ηλικία. Ταυτόχρονα, η υποβόσκουσα κιβδηλότητα της οικογένειας εκδηλώνεται στον βαθμό που τα φασιστικά σκεπτόμενα υποκείμενα δεν επιδεικνύουν, σε ένα βαθύτερο επίπεδο, κανένα γνήσιο δεσμό με τους γονείς, τους οποίους αποδέχονται με έναν απόλυτα συμβατικό και εξωτερικό τρόπο. Είναι αυτή η σύνθεση της υποτακτικότητας και της ψυχρότητας που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο καθορίζει τον εν δυνάμει φασίστα της εποχής μας.

Οι φασιστικά σκεπτόμενοι άνθρωποι που συμμετείχαν στη μελέτη σχεδόν πάντα εξιδανίκευαν τους γονείς τους. Ένας τυπικός ερωτώμενος, στην ερώτηση για το ποιους θεωρούσε ως τις μεγαλύτερες προσωπικότητες στην ιστορία, απάντησε: οι γονείς μου. Αυτή η λατρεία των γονέων βασίζεται στις περισσότερες περιπτώσεις στη

λατρεία ενός αυστηρού και τιμωρητικού πατέρα. Είναι ορατά τα ίχνη της εχθρότητας εναντίον του τελευταίου, αλλά συνολικά η αντίσταση κατά της πατρικής εξουσίας μετατοπίζεται και στρέφεται αποκλειστικά κατά των αδύναμων, των υποδεέστερων. Κατά συνέπεια, η αποδοχή της οικογένειας χρησιμεύει για να εκφράσει τον κοινωνικό ναρκισσισμό του υποκειμένου. Οι γονείς, τα αδέρφια και όλα τα μέλη της κλειστής ομάδας είναι πάντα «θαυμάσιοι άνθρωποι»· οι άλλοι δεν είναι «στο ίδιο επίπεδο», είναι ατημέλητοι, κατώτεροι. Μέσω της άκαμπτης διάκρισης μεταξύ εκείνων που είναι «σαν τον ίδιο» και του υπόλοιπου κόσμου, οι αυταρχικές τάσεις του δυνητικού φασίστα αποκτούν ένα στοιχείο απάνθρωπης αφαίρεσης – την εξύμνηση της εξουσίας καθεαυτής, χωρίς καμία συγκεκριμένη ιδέα για τον σκοπό που υποτίθεται ότι υπηρετεί. Η αυταρχική προσωπικότητα είναι πλήρως συμβατικοποιημένη και στερεοτυπική. Η εικόνα του πατέρα είναι αυτή του αυστηρού, δίκαιου, επιτυχημένου, αποστασιοποιημένου και μερικές φορές γενναϊόδωρου οπαδού της αυστηρής πειθαρχίας. Εκείνη της μητέρας περιλαμβάνει τα τυπικά χαρακτηριστικά της γυναικείας φύσης, όπως η πρακτική ικανότητα, η καλή εμφάνιση, η καθαριότητα και η υγεία. Εκεί που κάποτε βρίσκονταν οι φορείς της ευσυνειδησίας, της ατομικής ανεξαρτησίας και της πιθανής αντίστασης ενάντια στην πίεση της κοινωνικής συμμόρφωσης, το μόνο κριτήριο που έχει απομείνει είναι αυτό της επιτυχίας, της δημοφιλίας και της επιρροής, μαζί με την προθυμία του υποκειμένου να επιτύχει μέσω της ασυγκράτητης ταύτισης με οτιδήποτε ασκεί αυταρχική εξουσία στην πραγματική ζωή. Καμία ιδανική αυθεντία, είτε θρησκευτική, είτε ηθική, είτε φιλοσοφική, δεν γίνεται αποδεκτή για την ίδια της την αξία – μόνο ό,τι υπάρχει αναγνωρίζε-

κλεϋ. Τα επικεφαλής μέλη του προγράμματος είναι οι T. W. Adorno, E. Brunswik, D. Levinson και N. Sanford.

ται. Το «αντιδημοφιλές», ή οτιδήποτε άλλο απορρίπτεται από την εξουσία, πρέπει να παραμείνει ανίσχυρο.

Ενώ ο αυταρχικός ή σαδομαζοχιστικός χαρακτήρας δεν είναι καθόλου νέο φαινόμενο και μπορεί να παρατηρηθεί σε όλη την ιστορία της κοινωνίας της μεσαίας τάξης,⁸ είναι η ιδιαίτερη αφαιρετικότητα και η αναληγσία του που φαίνεται ότι είναι ενδεικτικά σημάδια ενός κόσμου που εμμένει στην οικογενειακή εξουσία μετά τη διάλυση της εσωτερικής υπόστασης της οικογένειας. Εδώ η αφηρημένη εξύμνηση της οικογένειας συνυπάρχει με μια σχεδόν πλήρη έλλειψη συγκεκριμένων συναισθηματικών δεσμών, είτε θετικών είτε αρνητικών, προς τους γονείς. Κατά συνέπεια, ολόκληρη η συναισθηματική ζωή του αυταρχικού χαρακτήρα αποκαλύπτει χαρακτηριστικά ρηχότητας και ψυχρότητας που συχνά προσεγγίζουν φαινόμενα που παρατηρούνται σε ψυχωτικούς. Πρωταρχικό μεταξύ αυτών των γνωρισμάτων είναι η καθολική απόρριψη της συμπόνιας – αυτού ακριβώς του χαρακτηριστικού που αντανάκλασε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο η αγάπη της μητέρας για το παιδί της.

Η δομή του συναισθηματικού δεσμού των υποκειμένων με τους γονείς ως αντικείμενα της κάθεξης⁹ εξετάστηκε προσεκτικά σε αυτές συνεντεύξεις. Σύμφωνα με τη συνολική εικόνα της αυταρχικής προσωπικότητας, διαπιστώθηκε ότι η πρώτη εξέγερση κατά του πατέρα απωθείται και διατηρείται σε ασυνείδητο επίπεδο, ερχόμενη στο προ-

σκήνιο μόνο σε μια μετατοπισμένη¹⁰ μορφή ως «αυταρχική επιθετικότητα». Επιπλέον, η υποταγή στον πατέρα λειτουργεί ακόμη και σήμερα ως καθοριστικό πρότυπο για τη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών πεποιθήσεων των ανδρών. Συχνά αντανάκλαται μέσω της επιθετικότητας. Μεταξύ των αγοριών, η συνειδητή απόρριψη της αγάπης για τη μητέρα αποδείχτηκε εξίσου σημαντική. Κατά την πρώτη προσαρμογή του στις απαιτήσεις της ζωής, το αγόρι αποκτά την εντύπωση ότι η μητέρα λόγω του φύλου της είναι κάτι αδύναμο και αξιοκαταφρόνητο. Αισθάνεται την αμφισημία που υπάρχει στην επίσημη εξύψωσή της και την αντιμετωπίζει ως μέλος μιας κατώτερης φυλής. Η ψυχρότητα και η ρηχότητα του αυταρχικού χαρακτήρα μπορούν σε μεγάλο βαθμό να ερμηνευθούν ως συναισθηματικές συνέπειες αυτής της απόρριψης. Η σκληρότητα, η αδίστακτη συμπεριφορά και η επιβεβλημένη επίδειξη αρρενωπότητας, συμπεριφορές που όλες οδηγούν σε πολιτικο-φασιστικές ιδεολογίες, είναι γενετικά συνδεδεμένες με μια διαταραγμένη σχέση προς τη μητέρα ή, ίσως ακόμη περισσότερο, με την έλλειψη οποιασδήποτε πραγματικής σχέσης μαζί της. Ωστόσο, αυτό ίσως δεν είναι καν η πιο σημαντική επίπτωση της ατροφικής σχέσης μεταξύ μητέρας και παιδιού. Αυτό που φαίνεται να επηρεάζεται πιο σοβαρά είναι η ανοχή των υποκειμένων για το αντίθετο φύλο. Η εναντίωση στη θηλυκότητα, που βασίζεται στην απόρριψη της μητέρας, θέτει το μοτίβο για την επακόλουθη απόρριψη καθετί θεωρείται «διαφορετικό». Αυτοί που δεν ανήκουν στην κλειστή ομάδα και απορρίφθηκαν από τους φασίστες, ιδιαίτερα οι Εβραίοι, συχνά θεωρείται

8. Βλέπε την ενότητα για την κοινωνική ψυχολογία του Erich Fromm, στο M. Horkheimer, E. Fromm, H. Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια*, Νήσος, 1996.

9. (Σ.τ.Μ.) Επένδυση της λίμπιντο.

10. (Σ.τ.Μ.) Μετάθεση ή μετατόπιση (Displacement): Μεταφέρει σκέψεις, συναισθήματα, ιδέες, επιθυμίες που προκαλούν άγχος από το αρχικό τους αντικείμενο σε ένα άλλο περισσότερο αποδεκτό.

ότι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά θηλυκότητας, όπως αδυναμία, συναισθηματισμό, έλλειψη αυτοπειθαρχίας, και αισθησιασμό. Η περιφρόνηση για τα χαρακτηριστικά του αντίθετου φύλου φαίνεται να συνδέεται συχνά με μια εξαιρετικά γενικευμένη δυσανεξία απέναντι στο διαφορετικό. Το αποτέλεσμα αυτό υποδηλώνει μια βαθιά ριζωμένη συγγένεια μεταξύ της ομοφυλοφιλίας, του αυταρχισμού και της σημερινής παρακμής της οικογένειας. Η αυστηρή διχοτόμηση μεταξύ αρρενωπότητας και θηλυκότητας και το ταμπού οποιασδήποτε ψυχολογικής μετάβασης από τη μία στην άλλη αντιστοιχούν σε μια συνολική τάση να σκεφτόμαστε με διχοτομήσεις και στερεότυπα.

Ο παρακάτω κατάλογος περιέχει πολλές λεπτομέρειες των οποίων η σχέση με τη δομή της νεωτερικής οικογένειας δεν μπορεί να συζητηθεί σε αυτό το κεφάλαιο, αλλά μπορεί να βοηθήσει στο να καταδειχθεί τι γνωρίζουμε από εμπειρικές μελέτες σχετικά με τα χαρακτηριστικά της αυταρχικής προσωπικότητας. Είναι αυτονόητο ότι αυτό το περίπλοκο φαινόμενο δεν μπορεί να εκφραστεί επαρκώς από κανενός είδους απαρίθμηση χαρακτηριστικών και ότι απαιτείται ένα πιο δυναμικό εννοιολογικό πλαίσιο. Δεν γίνεται εδώ κάποια απόπειρα να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα επιμέρους χαρακτηριστικά· κάποια από αυτά αλληλεπικαλύπτονται, ενώ άλλα φαίνεται να έρχονται σε σύγκρουση. Η σειρά με την οποία δίνονται τα χαρακτηριστικά είναι τυχαία και δεν αντιπροσωπεύει καμία ιεραρχία όσον αφορά τη σημασία ή τη συχνότητα εμφάνισης. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι από τα εμπειρικά ευρήματα δεν συνεπάγεται ότι κάθε άτομο που διαθέτει ένα ή περισσότερα από αυτά τα χαρακτηριστικά είναι απαραίτητα ένα δυναμικός φασίστας ή ότι ένας φασίστας πρέπει να εμφανίζει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά. Ωστόσο, αν

διαπιστώσουμε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά εμφανίζονται πολύ πιο συχνά σε μια ομάδα από ό,τι σε μια άλλη, τότε οι πιθανότητες λένε ότι η πρώτη ομάδα είναι πιο δεκτική στην ολοκληρωτική προπαγάνδα από ό,τι η δεύτερη.

Η αυταρχική προσωπικότητα εμμένει αυστηρά στις συμβατικές αξίες, εις βάρος κάθε αυτόνομης ηθικής απόφασης. (Οι Εβραίοι είναι «επιθετικοί», για αυτόν είναι επαρκής δικαιολογία για τη λήψη των πιο αυστηρών μέτρων.)

Σκέφτεται με όρους μαύρου και άσπρου. Το λευκό είναι όσοι εμπεριέχονται στην κλειστή ομάδα, το μαύρο είναι όσοι βρίσκονται εκτός της κλειστής ομάδας. Οτιδήποτε διαφορετικό απορρίπτεται βίαια.

Μισεί οτιδήποτε είναι αδύναμο, αποκαλώντας το «βάρος» (άνεργοι) ή «απροσάρμοστο» (Εβραίοι).

Αντιτίθεται βίαια στην αυτοκριτική, δεν αμφισβητεί ποτέ τα κίνητρά του, αλλά πάντα κατηγορεί τους άλλους ή τις εξωτερικές, σωματικές ή «φυσικές» περιστάσεις για κάθε ατυχία.

Σκέφτεται με στερεότυπα: οι Ιρλανδοί είναι οξύθυμοι και τεμπέληδες, οι Εβραίοι πανούργοι και απατεώνες και ούτω καθεξής. Το άτομο εμφανίζεται ως απλό δείγμα του γένους του.

Δίνει έμφαση σε αναλλοίωτα χαρακτηριστικά (π.χ. το «αίμα») σε αντίθεση με τους κοινωνικούς προσδιοριστικούς παράγοντες.

Σκέφτεται με ιεραρχικούς όρους – «άνθρωποι στην κορυφή, στη βάση και ούτω καθεξής».

Είναι ψευδο-συντηρητικός, δηλαδή έχει παραδοθεί στη διατήρηση του status quo, της ελεύθερης επιχειρηματικότητας και των συναφών, αλλά είναι τόσο εκδικητικός εναντίον όλων των πολιτικών αντιπάλων ώστε γίνεται σαφές ότι έχει ισχυρή συμπάθεια για τον δεσποτισμό: «κάτι πρέπει να γίνει γι' αυτό».

Πιστεύει στον «μέσο όρο», με τον οποίο ταυτίζεται, σε αντίθεση με τον «διανοούμενο», τον «σνομπ» και ούτω καθεξής.

Θεωρεί την επιτυχία, τη δημοφιλία και τέτοιου είδους κριτήρια ως το μοναδικό μέτρο μέτρησης της ανθρώπινης αξίας.

Ενώ το δικό του σύστημα αξιών αποκαλύπτει την έντονη επιθυμία του για εξουσία, πάντα κατηγορεί όσους βρίσκονται εκτός της κλειστής ομάδας για επιδιώξεις εξουσίας, συνωμοσίες και άλλα παρόμοια. (Αυτό είναι απλώς ένα παράδειγμα της συνολικής «προβολικής» συμπεριφοράς του.)

Θεωρεί τη θρησκεία σημαντική μόνο από πραγματιστική άποψη – ως μέσο για να κρατά τους άλλους σε απόσταση. Στην πραγματικότητα είναι ενάντια στη θρησκεία και «νατουραλιστής», με την έννοια ότι αποδέχεται χωρίς καμία αμφισβήτηση τη φυσική επιλογή ως τη μόνη σωστή αρχή.

Είναι απόλυτα «αυταρχικός», αποδεχόμενος την εξουσία ως αυτοσκοπό και απαιτώντας την αυστηρή εφαρμογή της. Η απωθημένη εξέγερσή του ενάντια στην εξουσία στρέφεται αποκλειστικά κατά των αδυνάτων.

Όσον αφορά το φύλο, υπερτονίζει την ιδέα της «κανονικότητας». Ο άνδρας αξιολογεί την αρρενωπότητα πάνω από οτιδήποτε

άλλο· η γυναίκα πρέπει να αντιπροσωπεύει το ιδανικό της θηλυκότητας.

Τείνει να απορρίπτει το υποκειμενικό, το ευφάνταστο, το τρυφερό άτομο. Δεν αναγνωρίζει κανέναν οίκτο για τους φτωχούς. Η συναισθηματική του ζωή είναι επί της ουσίας ψυχρή και ρηχή.

Η γενική ροπή του προς την εξωτερίκευση τον καθιστά εύαλωτο σε κάθε είδους δεισιδαιμονίες, εκτός αν το μορφωτικό του επίπεδο είναι πολύ υψηλό.

Περιφρονεί τους ανθρώπους γενικά, πιστεύει στην εγγενώς κακή φύση τους, και συχνά υιοθετεί μια κυνική φιλοσοφία που έρχεται σε αντίθεση με τη συμβατική αποδοχή «ιδανικών αξιών».

Τονίζει πάντα το «θετικό» και απορρίπτει τις κριτικές συμπεριφορές ως «καταστροφικές», αλλά στην αυθόρμητη φαντασιακή του ζωή φανερώνει έντονες καταστροφικές τάσεις. Σκέφτεται με όρους παγκόσμιων καταστροφών και βλέπει παντού να δρουν «μοχθηρές δυνάμεις».

Ενδιαφέρεται γενικά περισσότερο για τα μέσα παρά για τους σκοπούς. Για αυτόν τα πράγματα είναι πιο σημαντικά από τους ανθρώπους. Αντιμετωπίζει τους ανθρώπους κυρίως ως εργαλεία ή ως εμπόδια – ως πράγματα.

Κρύβει τη στερεοτυπική απάνθρωπη στάση του με την προσωποποίηση. Όταν ρίχνει την ευθύνη στους άλλους, δεν σκέφτεται μια αντικειμενική σειρά γεγονότων αλλά ανίκανους, ανέντιμους ή διεφθαρμένους ανθρώπους. Αντίθετα, περιμένει όλα τα θετικά πράγματα να γίνουν από ισχυρούς άνδρες, από «ηγέτες».

Ενώ διατηρεί μια στάση σεξουαλικής καθαρότητας, ηθικής ή τουλάχιστον κανονικότητας, έχει εμμονή με τις σεξουαλικές ιδέες και διαισθάνεται παντού την «ανηθικότητα». Όταν μιλάει για τις μοχθηρές δυνάμεις, του αρέσει να αναφέρεται σε όργια, σεξουαλικές διαστροφές και ούτω καθεξής.

Εξιδανικεύει τους γονείς του. Αυτό συχνά απλώς κρύβει την εχθρότητά του. Δεν υπάρχουν ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί.

Σκέφτεται με όρους ανταλλαγής, με ισοδύναμα, και συχνά παραπονιέται ότι δεν έχει λάβει όσα έχει δώσει.

Ενδιαφέρεται περισσότερο για το «τι παίρνει από τους ανθρώπους» παρά για οποιοδήποτε αληθινό συναίσθημα. Είναι «χειριστικός».

Είναι, τουλάχιστον επιφανειακά, «ισορροπημένος» – εμφανίζει μάλλον ψυχωτικά παρά νευρωτικά συμπτώματα. Πιστεύει σε μια σειρά από ιδέες οι οποίες, αν και είναι γενικά αποδεκτές από αυτόν τον τύπο ανθρώπου, σε ακραίες περιπτώσεις προσεγγίζουν τις ψευδαισθήσεις (διεθνής συνωμοσία).

Αποδίδει υπερβολική σημασία στις ιδέες της αγνότητας, της ευταξίας, της καθαριότητας και σε άλλα τέτοια χαρακτηριστικά.

Διαμαρτύρεται για τα ευτελή, υλιστικά κίνητρα των άλλων αλλά και ο ίδιος σκέφτεται έχοντας έντονα ως γνώμονα το χρήμα.

Δηλώνει επισήμως αισιόδοξος· η απαισιοδοξία είναι ένδειξη παρακμής. Παρά τη γενική του περιφρόνηση για τους συγχρόνους του, αρνείται την ύπαρξη συγκρούσεων όχι μόνο εντός του αλλά και στην οικογένεια και στην ομάδα. Είναι όλοι τους υπέροχοι άνθρωποι.

Τον απασχολεί συνεχώς η κοινωνική καταξίωση, τόσο η δική του όσο και της οικογένειάς του.

Πρόσθετο φως έχει πέσει στην πολύπλοκη σχέση μεταξύ της οικογένειας και της κοινωνίας από ένα άλλο ερευνητικό έργο που ασχολείται με την ανάλυση των αυταρχικών χαρακτηριστικών και των προδιαθέσεων στα παιδιά.¹¹ Τα ευρήματα φαίνεται να αποκαλύπτουν ότι η συνολική εικόνα της αυταρχικής προσωπικότητας έχει ισχύ ακόμη και για την ηλικιακή ομάδα από εννέα έως δεκατεσσάρων ετών. Σε ένα σημαντικό σημείο, ωστόσο, τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της έρευνας αυτής έρχονται σε αντίθεση με τις υποθέσεις που είχαν προκύψει από τη προαναφερόμενη μελέτη σε ενήλικες. Είχε υποτεθεί ότι τα παιδιά που υποτάσσονται πιο εύκολα στην πειθαρχία των γονιών και του σχολείου θα ήταν εκείνα που θα παρουσίαζαν κατά κύριο λόγο αυταρχικά χαρακτηριστικά, ενώ τα πιο επαναστατικά και ανυπάκουα παιδιά θα ήταν εντελώς αντιαυταρχικά. Η υπόθεση αυτή ήταν λανθασμένη. Τα «καλά» αγόρια και κορίτσια –που επί της ουσίας δεν είναι επιθετικά– είναι στην πραγματικότητα εκείνα που εμφανίζουν λιγότερο τα χαρακτηριστικά του παραπάνω καταλόγου. Αντίθετα, τα δύσκολα, ατίθασα παιδιά είναι εκείνα που στρέφονται ενάντια στους αδύναμους και εξυψώνουν τους δυνατούς. Η συμβατικότητα του αυταρχικού χαρακτήρα και η έγνοια του για την ορθότητα και για τα «πράγματα που πρέπει να γίνουν» φαίνεται να αποκτώνται κατά την εφηβεία, ή και αργότερα, γιατί τότε η επίδραση της πραγματικότητας όσον

11. Το έργο αυτό, το οποίο χρηματοδοτήθηκε επίσης από την Αμερικανική Εβραϊκή Επιτροπή, ήταν μια κοινή μελέτη του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών και του Ινστιτούτου Παιδικής Πρόνοιας του Μπέκλεϋ. Υπεύθυνοι ήταν οι T. W. Adorno, E. F. Brunswik και H. Jones.

αφορά την υιοθέτηση συμβατικών αξιών είναι πανίσχυρη. Οι μελλοντικοί φασίστες, λοιπόν, φαίνεται ότι είναι εκείνοι που στην παιδική ηλικία ήταν κάπως άξεστοι, σκληροί και «απολίτιστοι». Η έλλειψη γνήσιας οικογενειακής κάθεξης τους προετοιμάζει στο να μεταφέρουν στη «συμμορία» τους το αίσθημα εκτίμησής τους προς την εξουσία, το οποίο έχουν αποκτήσει νωρίτερα, και να αποδεχτούν τον κώδικα ανδρείας και βίας της συμμορίας χωρίς να προβάλουν καμία ηθική αντίσταση εναντίον του.

Η απλή παρατήρηση της συμπεριφοράς των αγορίστικων συμμοριών επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση. Είναι πιθανό ότι η επιθετικότητα αυτών των παιδιών, η οποία διατηρείται στη μετέπειτα ζωή τους αλλά απωθείται σε μεγάλο ή μικρό βαθμό και εκλογικεύεται, οφείλεται στη συρρίκνωση της θετικής, προστατευτικής πτυχής της οικογένειας. Αυτά τα παιδιά συμπεριφέρονται σαν μικρά αγρίμια επειδή δεν έχουν κανένα ψυχολογικό καταφύγιο και αισθάνονται ότι πρέπει συνεχώς «να φροντίζουν τον εαυτό τους». Σε έναν ψυχρό και δυσνόητο κόσμο, υποψιάζονται ότι ο καθένας είναι εχθρός τους και ορμάνε στον λαιμό του. Παλινδρομούν στην κυνική αρχή της πρώιμης αστικής φιλοσοφίας, *homo homini lupus*.¹² Αυτό από το οποίο υποφέρουν δεν είναι τόσο η πολύ ισχυρή και σταθερή οικογένεια, αλλά αντίθετα η έλλειψη της οικογένειας. Από τη σκοπιά αυτή, οι συντηρητικοί ισχυρισμοί σχετικά με την αιτία της νεανικής παραβατικότητας αγγίζουν ορισμένους βασικούς

κοινωνικούς παράγοντες, οι οποίοι συχνά συσκοτίζονται από πιο διαφοροποιημένες και προοδευτικές ψυχολογικές θεωρίες. Ενώ η οικογένεια, ως ιδεολογία, λειτουργεί υπέρ του απωθητικού αυταρχισμού, γίνεται φανερό ότι η οικογένεια, ως πραγματικότητα, είναι επίσης η πιο βαθιά και αποτελεσματική αντίρροπη δύναμη κατά της παλινδρόμησης στη βαρβαρότητα, από την οποία κάθε άνθρωπος απειλείται κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής του.

Οι εθνικοσοσιαλιστές, που ήξεραν πώς να εκμεταλλευτούν έξυπνα τους κοινωνικούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς που αναφέρθηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, αναγνώρισαν την ίδια στιγμή τον εγγενή ανταγωνισμό μεταξύ της οικογένειας, με τη γνήσια έννοιά της, και του βάρβαρου κόσμου τον οποίο εκπροσωπούσαν. Παρόλο που εξύψωναν ιδεολογικά την οικογένεια ως απαραίτητο παράγοντα για μια κοινωνία βασισμένη στην αρχή του «αίματος», στην πραγματικότητα ήταν καχύποπτοι απέναντί της και της επιτίθεντο ως καταφύγιο ενάντια στη μαζική κοινωνία. Την αντιμετώπιζαν ως μια εν δυνάμει συνωμοσία κατά του ολοκληρωτικού κράτους. Η στάση τους απέναντι στην οικογένεια ήταν παρόμοια με την αμφιλεγόμενη πολιτική τους απέναντι στη θρησκεία, την ελεύθερη αγορά και το συνταγματικό κράτος. Το πρόβλημα σήμερα είναι να διαπιστώσουμε αν η περίπλοκη αλληλεπίδραση αυτών των δυνάμεων ήταν ειδικά γερμανική ή αν είναι ενδεικτική μιας πιο γενικής ιστορικής τάσης.

12. (Σ.τ.Μ.) Η έκφραση πρωτοεμφανίζεται, παραλλαγμένη, στον στίχο 495 της κωμωδίας *Asinaria* του Ρωμαίου Πλαύτου: «Lupus est homo homini, non homo, quom qualis sit non novit». Αυτή μεταφράζεται ως «ο άνθρωπος δεν είναι άνθρωπος, αλλά λύκος για έναν ξένο», ή «ο άνθρωπος είναι λύκος και όχι άνθρωπος προς έναν άλλο άνθρωπο, όταν δεν γνωρίζει το ποιόν του».